
Crisi econòmica i social a Agullana durant la Primera Guerra Mundial

Per JOAQUIM ALVARADO i COSTA

El marc temporal que abarca el present article, com es pot veure, és curt, els quatre anys que va durar la Primera Guerra Mundial (per als contemporanis, Gran Guerra o Guerra Europea), però volem plantejar que per a Agullana representà un abans i un després en la seva història.⁽¹⁾ A la vigília de la guerra tenim la imatge d'una Agullana pròspera, rica, amb els nivells de població més alts de tota la seva història (el 1910 tenia el triple d'habitants dels que té avui en dia)... Un poble que ha crescut gràcies a l'explotació de les alzines sureres del terme i a les possibilitats generades per la indústria surotapera. Malgrat que no s'arriben als nivells de creixement de les poblacions suro-taperes de la Costa Brava Centre (Palafrugell, Palamós, Sant Feliu de Guíxols,...)⁽²⁾, i malgrat l'existència de diferències internes en la societat agullanenca⁽³⁾, la impressió general és de prosperitat per al poble, en contrast amb els problemes que passen altres poblacions properes, com la Jonquera.⁽⁴⁾ Aquest panorama es transforma considerablement a partir de l'esclat de la Gran Guerra. En aquest article mirarem d'aproximar-nos a aquest fenomen malgrat la limitació de les fonts amb què treballarem. El 1918 la indústria surotapera a Agullana no ha desaparegut, però considerem que ha entrat en una dinàmica de retrocés que durà a la seva presència testimonial al poble (i a l'Alt Empordà en general) a mitjan segle XX i a la seva desaparició efectiva en el dia d'avui.

1. En aquest breu article fem una mena d'epíleg del nostre llibre, *El negoci del suro a l'Alt Empordà* (s. XVIII-XIX). Museu del Suro, Palafrugell, 2002.

2. Sobre la indústria surotapera a Catalunya vegeu fonamentalment MEDIR, Ramiro, *Historia del gremio corchero*, Alhambra, Madrid, 1953; HERNÁNDEZ, Santiago, *El món del suro*, "Quaderns de la Revista de Girona", núm. 9, Sèrie Guies núm. 5, Diputació de Girona i Caixa de Girona, Girona, 1987; ZAPATA BLANCO, Santiago, "Corcho extremeño y andaluz, tapones gerundenses", *Revista de Historia Industrial* núm. 10, (1996), pàg. 37-67; SALA, Pere, "Obrador, indústria i aranzels al districte surer català (1830-1930)" *Recerques*, núm. 37, (1998); pàg. 109-135.

3. ALVARADO, Joaquim, "Béns i usos comunals a Agullana (segles XVII-XX)", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 34, (2001); pàg. 249-268.

4. COMPTE, Albert i JUAN, Enric, "La Jonquera: dels inicis de la Restauració a la fi de la Primera Guerra Mundial (1875-1918)", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* núm. 18, (1985); pàg. 249-309.

AGULLANA, PRIMER DECENNI DEL SEGLE XX

Tots els indicadors consultats assenyalen que aquest és un moment pròsper per al poble, gràcies a l'activitat que genera la indústria del suro. Si agafem la contribució industrial de 1906 veiem que consta de les fàbriques de taps que observem al quadre 1. Com podem veure, tenim un total de 17 empreses que treballen el suro, considerablement més que les nou que hi ha en aquell mateix any a Darnius,⁽⁵⁾ les set de Maçanet de Cabrenys,⁽⁶⁾ i les vuit de la Jonquera⁽⁷⁾, les altres poblacions altempordaneses que disposen d'un nombre considerable de fàbriques de taps en aquells moments.

QUADRE 1
Fàbriques de taps. Agullana, 1906

Titular	Adreça	Tributa per
Bech de Careda Hnos	C/ Nou, 5	3 taules, 4 seients
Jaume Perxés Palau	Despoblat, 1	3 taules, 4 seients
Josep Comas Vergés	C/ França, 3	2 taules, 4 seients
Narcís Genís Carreras	C/ Hernán Cortés, 6	1 taula, 6 seients
Florenci Barneda Genís	C/ Sol, 11	1 taula, 4 seients
Ramon Bonal Rosa	C/ Sol, 12	1 taula, 4 seients
Antoni Culubret Bech	C/ Era, 12	1 taula, 4 seients
Donat Hermanos	C/ Nord, 11	1 taula, 4 seients
Antoni Genís Artizà	C/ Era, 11	1 taula, 4 seients
Miquel Genís Carreras	C/ Riberenys, 16	1 taula, 4 seients
Facund Genís Genís	C/ Nou, 15	1 taula, 4 seients
Joan Girbal Genís	C/ Pi i Margall, 5	1 taula, 4 seients
Jaume Pujulà Trilla	C/ Pi i Margall, 3	1 taula, 4 seients
Frederic Rutllant Ferrer	C/ La Vajol, 17	1 taula, 4 seients
Ramon Serra Dauner	C/ Darnius, 14	1 taula, 4 seients
Pere Suñer Daunís	C/ Hernán Cortés, 1	1 taula, 4 seients
Josep Vicens Clos	C/ Darnius, 40	1 taula, 4 seients
Bech de Careda Hnos	C/ Nou, 5	2 torns d'arrodonir taps
Jaume Perxés Palau	Despoblat, 1	1 torn d'arrodonir taps

Font: Arxiu Municipal d'Agullana (AMA), Hisenda, Fiscalitat, Impostos municipals i estatals, Matrícula industrial, 1906.

5. Arxiu Municipal de Darnius, Hisenda, Fiscalitat, Impostos municipals i estatals, Matrícula industrial, 1906.

6. Arxiu Municipal de Maçanet de Cabrenys, Hisenda, Fiscalitat, Impostos municipals i estatals, Matrícula industrial, 1906.

7. Arxiu Municipal de la Jonquera, Hisenda, Fiscalitat, Impostos municipals i estatals, Matrícula industrial, 1906.

Ara bé, aquesta xifra de 17 empreses augmenta considerablement si tenim coneixement de la Societat de Fabricants de Taps de Suro d'Agullana, una associació creada el 1890 per tal de repartir les despeses relatives a la contribució industrial.⁽⁸⁾ Cada any, tots i cadascun dels fabricants fa una nota sobre el suro que ha entrat al seu magatzem i la Junta de la Societat calcula el tant per cent que li correspondrà pagar per aquest concepte. La raó de ser d'aquesta societat era l'existència de petits treballadors que elaboraven taps en el seu propi domicili i estaven eximits del pagament d'aquell impost perquè no es considerava que fossin propietaris de cap fàbrica. Aquesta és una constant en el món del suro, el treball realitzat en establiments que no tenen cap aparença externa de fàbrica (ni de taller). Aquests establiments que, en origen, serien el germen de la fabricació de taps, es mantenen al llarg dels anys i no desapareixen amb la mecanització del procés productiu, sinó que el districte surer català presenta un caràcter dual, amb interrelació entre grans indústries directores de les xarxes de comercialització i petits i mitjans obrers subordinats al sistema de fàbrica i resistents a la concentració industrial.⁽⁹⁾ Aquesta situació ja la detectava el 1862 Francisco Giménez Guitied,⁽¹⁰⁾ autor d'una obra on recopila la totalitat de les fàbriques existents a l'Estat espanyol aquell any, i indica que a Agullana hi ha cinc fàbriques de taps (xifra que coincideix amb la que dona la matrícula industrial d'aquell any), però que depenent de les necessitats dels establiments, augmenten el número de treballadors en certs moments, els quals treballen fora de l'establiment, ja sigui per compte de la casa o per compte propi. Aquests treballadors domèstics han continuat fins a principis del segle XX. Per això, podem observar com al 1906 tenim tots aquests fabricants entrant suro al seu magatzem:

Fabricant	Quantitat (en quintars)	Fabricant	Quantitat (en quintars)
Jaume Perxés	2.324	Ramon Serra	491
Florenci Barneda	1.225	Ramon Bonal	475
Ponset y Rimalló	1.160	Pere Suñer Barris	453
Jaume Pujolar	1.000	Narcís Genís	400
Facund Genís	988	Joan Rutllant	370
Donat Hermanos	926	Bartomeu Bech	302
Enric Pont	841	Rosend Genís	274
Josep Comas	887	Joan Genís Artizà	275
Antoni Culubret	810	Ambrosi Genís	271
Antoni Genís Artizà	704	Joan Girbal Genís	263
Miquel Genís	568	Florenci Bonal	260
Bartomeu Genís	533	Narcís Faig	256

8. Arxiu Municipal d'Agullana (AMA), Fons d'Associacions, Societat de Fabricants de Taps de Suro d'Agullana.

9. SALA, Pere, "Obrador, indústria i aranzels...", pàg. 133.

10. GIMÉNEZ GUITED, Francisco, *Guía fabril e industrial de España*, Librería Española, Madrid, 1862.

Fabricant	Quantitat (en quintars)	Fabricant	Quantitat (en quintars)
Joan Rutllant y Compañía	253	Joan Bruguera	60
Francesc Clos i fill	235	Frederic Canta	56
Frederic Genís	222	Pagès i Suñer	54
Ildefons Bech	198	Josep Campa Suñer	45
Emili Genís	194	Francesc Picamal Clos	35
Josep Salabert	178	Josep Prats Rutllant	35
Pere Misvacas	109	Frederic Esteva	25
Facund Defis	63	Josep Genís Llonch	17
Josep Esteve	63		

Bona part dels quaranta-un fabricants indicats no tributen per contribució industrial perquè no es considera que siguin propietaris d'una fàbrica. Parlem de treballadors domèstics, els clients dels quals són fàbriques de taps de majors dimensions, ubicades a la Costa Brava Centre o bé Bech de Careda Hermanos, la principal empresa del poble. O millor dit, l'única gran fàbrica existent.⁽¹¹⁾ La situació d'aquests treballadors pot ser de major indefensió en cas que es produeixi una crisi important del sistema.

El 1910 Agullana té un total de 1.798 habitants, el seu màxim històric de població, mai superat. El factor immigració ha estat fonamental, i tota aquesta població provinent d'altres localitats ha vingut atreta per les possibilitats generades entorn de la indústria surotapera. Aquesta és una tendència que el poble arrossega des dels dos anteriors segles, si anem mirant diferents fons censals veiem com Agullana ha anat creixent. Aquest creixement contrasta amb el que succeeix a la resta de la comarca. Entre 1877 i 1900 l'Alt Empordà ha passat de tenir 74.699 habitants a tenir-ne 66.316.⁽¹²⁾ La zona surera altempordanesa també perd població, Darnius passa de 1.198 habitants el 1877 a 1.168 el 1900, i la Jonquera de 2.227 a 1.588.⁽¹³⁾ Agullana, en canvi, ha tingut un creixement regular.

QUADRE 2

Evolució demogràfica d'Agullana

Any	Població
1857	1.250
1877	1.564
1900	1.641
1910	1.798

Font: A.COMPTE, *El Alto Ampurdán*, Instituto de Estudios Pirenaicos, Saragosa, 1963-64, pàg. 274-275.

11. AMA, Administració General, Informació per a l'estadística industrial, 1904.

12. GIFRE, Pere (coord.), *Història de l'Alt Empordà*, Diputació de Girona, Girona, 2000, pàg. 547.

13. COMPTE, Albert, *El Alto Ampurdán*, Instituto de Estudios Pirenaicos, Saragossa, 1963-64, pàg. 274-275.

El 1910 Agullana té un total de 338 habitants que es declaren taper o fabricant de taps,⁽¹⁴⁾ un 18,79% de la població total. D'aquests, cinquanta-set són dones, i 107 han nascut en altres poblacions. Un de cada tres tapers que resideixen a Agullana el 1910 no és natural del poble. Com es pot apreciar al quadre 3, el nostre poble atreu treballadors del suro provinents fonamentalment de la mateixa comarca, de poblacions taperes de l'entorn com són Darnius (un total de 25 tapers), la Jonquera (13), Maçanet de Cabrenys (10), Cantallops (8),... però també hi trobem treballadors d'altres localitats gironines, com Palafrugell o Cassà de la Selva, poblacions on, com és sabut, la indústria surotapera s'hi implanta amb força.

QUADRE 3
Procedència dels tapers d'Agullana, 1910

Regió	Número de persones
Alt Empordà	77
Resta comarques gironines	24
Resta Catalunya	1
Resta Espanya	1
França	4

Font: AMA, Població, Padró Municipal d'Habitants, 1910

Aquestes dades i el contrast amb la nul·la atracció per als emigrants que estimulen les altres poblacions taperes altempordaneses ens convida a suposar que Agullana ha centralitzat l'activitat surotapera a la nostra comarca a l'alçada de 1910. En qualsevol cas, el seu paper dins l'entramat surer català és molt subsidiari. Amb l'excepció de l'empresa Bech de Careda Hermanos, que exporta els taps directament a l'Europa Central i de l'Est, els altres establiments tapers venen la seva mercaderia a les grans fàbriques i als comerciants de Palafrugell, Palamós o Sant Feliu de Guíxols.

També hem de destacar que en aquells anys es detecta una important activitat associativa a Agullana, hi localitzem un número destacable de societats diverses, un tant per cent molt elevat dins la població si recordem que parlem d'un poble que no arriba als 2.000 habitants. En concret, hem de parlar de la societat "La Concòrdia", encara existent avui en dia, una entitat emblemàtica al voltant de la qual ha girat tota l'activitat social i cultural d'Agullana. Però al seu costat hem de fer esment de societats com el "Centro Agullanense", de 1898, amb finalitats culturals i educatives, amb una

14. AMA, Població, Padró Municipal d'Habitants, 1910.

presència molt important de treballadors del suro. També hem de parlar de “La Unión y la Constancia”, de 1897, i de “La Nueva Armonía”, de 1905, protectores dels interessos femenins a les indústries locals; de “El Pirineu Agullanench”, de 1905, societat coral; del casino “L’Amistat”, de 1909...⁽¹⁵⁾ El creixement demogràfic, l’arribada d’immigració i l’auge del sector surer fan veure als agullanencs la necessitat d’associar-se, bé amb finalitats sindicals, bé per qüestions culturals o recreatives.

En definitiva, l’Agullana de la vigília de la Primera Guerra Mundial dóna la imatge d’un poble benestant, modern, però, alhora, d’un poble que ha lligat la seva sort a la de la indústria surotapera. La gran crisi que patirà el sector a partir de l’esclat bèl·lic de l’agost de 1914 afectarà greument el poble i canviarà la seva situació radicalment.

EL SURO I LA PRIMERA GUERRA MUNDIAL

Com és sabut, la no participació de l’Estat espanyol en la confrontació europea va beneficiar considerablement la indústria catalana, en un primer moment. Els proveïments dels països bel·ligerants van quedar estroncats, cosa que va fer augmentar la demanda externa per part d’aquests països i els seus clients habituals, i es van impulsar les exportacions.⁽¹⁶⁾ Paral·lelament, es produí una reducció de les importacions provinents dels països bel·ligerants. Entre 1914 i 1919, s’exporta des de Catalunya per valor de 2.606.971.000 pessetes.⁽¹⁷⁾ Aquest cicle expansiu, alhora, afavorí un important increment de la inflació. Però aquesta tendència s’acabà amb el final del conflicte. Es perderen els nous mercats i la pesseta va quedar molt sobrevalorada.⁽¹⁸⁾

Per a la indústria surotapera, l’esclat del conflicte bèl·lic no comportà els mateixos beneficis que a altres sectors industrials. La causa fonamental fou el col·lapse dels mercats dels Imperis centrals, principals clients dels taps empordanesos. Alemanya i les diferents nacions integrades dins l’imperi austrohongarès adquirien la meitat d’aquesta exportació.⁽¹⁹⁾ A la nostra comarca, si analitzem la documentació de l’empresa Bech de Careda Hermanos, podem constatar aquesta realitat. El 90% dels taps elaborats a Agullana són enviats a la sucursal que aquesta empresa té instal·lada a la ciutat alemanya de Mainz, localitat on s’han instal·lat altres industrials tapers catalans des del final del segle anterior, atrets per les facilitats per a la comunicació que té aquesta ciutat, navegable pel Rin i amb estació de

15. TUBERT, Enric, *Agullana*, “Quaderns de la Revista de Girona”, núm. 20, Sèrie Monografies locals núm. 11, Diputació de Girona i Caixa de Girona, Girona, 1988; pàg. 34-35.

16. MALUQUER DE MOTES, Jordi, *Història econòmica de Catalunya. Segles XIX i XX*; Universitat Oberta de Catalunya i Proa, Barcelona, 1998, pàg. 95.

17. RISQUES, Manuel (Dir.), *Història de la Catalunya contemporània*, Pòrtic, Barcelona, 1999; pàg. 213.

18. MALUQUER DE MOTES, Jordi, *Història econòmica...*; pàg. 95

19. PELEGRÍ NICOLAU, Joan, “L’impacte de la Gran Guerra en la comarca del Baix Empordà”, *L’Estoig*, núm. 5, (1997); pàg. 14.

ferrocarril. Si observem el quadre 4 podem veure com aquesta localitat absorbeix la major part de les exportacions de l'empresa.

QUADRE 4
Vendes de taps de l'empresa Bech de Careda Hermanos (1891-1913)

Destinació	Vendes (valor en ptes.)	%
Mainz	7.047.009,06	89,06
Catalunya	561.957,91	7,10
França	200.000,77	2,52
Itàlia	92.763,39	1,18
Bèlgica	10.587,35	0,14
TOTAL	7.912.318,48	100

Fons: Arxiu Històric de la Ciutat de Girona (AHCG); Fons de l'empresa Bech de Careda Hermanos d'Agullana. Gestió econòmica, comptabilitat general, llibres diaris. Lligalls 1314, 1315, 1316 i 1317

Com podem veure, l'activitat econòmica de la principal empresa surotapera d'Agullana i de l'Alt Empordà en general gira al voltant del mercat alemany i del centre d'Europa en general, car Mainz és la porta d'entrada d'aquests taps cap a aquests mercats. I a més, no oblidem que aquesta empresa compra aquests taps a altres petits tallers existents a la comarca. I que els tallers, a més de a la Bech de Careda Hermanos, venen els seus taps als grans fabricants i comerciants del Baix Empordà, els quals, alhora, són venedors d'aquests taps a l'Europa Central que el 1914 s'embarca en un conflicte bèl·lic que converteix en secundaris els productes derivats del suro amb vistes a la satisfacció de les seves necessitats. A més, el 1915 s'inclou al suro entre una de les matèries considerades com a material de guerra.⁽²⁰⁾

Aquesta situació "eventual" s'afegeix a altres condicionants que Santiago Hernández ha anomenat "permanents",⁽²¹⁾ com són la progressiva manca de qualitat de la primera matèria forestal o l'aparició de succedanis del tap tradicional, com seria el tap corona.

En qualsevol cas, abans de l'esclat de les hostilitats, no hem d'oblidar una sèrie de condicionants que retallen la "idíl·lica" situació que, en paraules de Ramiro Medir ha viscut el sector entre els anys 1880 i 1900.⁽²²⁾ Portugal, que al llarg del segle XIX no ha explotat al cent per cent les seves suredes, veu com des de final de segle augmenten les vendes de la seva matèria primera a altres països productors de taps, atès que, a diferència d'Espanya,

20. *Ibidem*, pàg. 16.

21. HERNÁNDEZ, Santiago, *El món del suro*; pàg. 90.

22. MEDIR, Ramiro, *Historia del gremio corchero*; pàg. 123.

la sortida de les pannes de suro portugueses no comporta cap obligació de pagar cap tipus d'arancel. També la progressiva separació entre les regions on tenim les explotacions d'alzines sureres i els llocs de producció de taps. Si en origen, l'elaboració de taps de suro anava lligat a l'existència d'arbres surers a prop d'aquests tallers, al final de segle observem com països on aquest arbre no hi creix de forma esporàdica es dediquen a l'elaboració de taps, tal és el cas d'Estat Units, Rússia, Argentina, Alemanya...

A grans trets, es podria dir que cal una profunda transformació de la indústria, modificar la maquinària i dels mètodes de treball per adaptar-se a les exigències del suro del país, que havia perdut qualitat i gruix a causa de les successives lleves i de la deixadesa dels propietaris a l'hora de fer els repoblaments convenients i de mantenir netes les suredes.⁽²³⁾

Especificant més el cas de l'Alt Empordà,⁽²⁴⁾ parlariem d'una progressiva pèrdua de posicions dels seus tallers al final del vuit-cents dins del sector surer. Si Giménez Guitied havia detectat pel 1862 l'existència a la nostra comarca del 20%, aproximadament, del total de tallers i obrers d'aquesta branca dins el total català,⁽²⁵⁾ Hermenegildo Vila Saglietti calcula que el 1892 hi ha a l'Alt Empordà cinquanta-set de les 783 fàbriques existents a tot Catalunya (evidentment, per Catalunya, aquí hem d'entendre les comarques gironines) i 820 dels 10.493 treballadors.⁽²⁶⁾ Malgrat que aquestes dades estan pendents de revisió,⁽²⁷⁾ ens assenyalen una pèrdua d'importància del nord-oest altempordanès dins el sector surer català. Tenim alguns indicis parcials, com seria la pèrdua de població de tots els pobles que treballen els taps de suro a la nostra comarca, tret d'Agullana; pèrdua de població paral·lela a la reducció d'establiments que treballen els taps en aquestes localitats.

El fet és que, al nostre parer, Agullana centralitza l'activitat surera a l'Alt Empordà a la vigília de la Gran Guerra; ha anat mantenint i augmentant els seus establiments i els seus nivells productius, i la vida al nostre poble gira al voltant del suro. Aquest indicador positiu per a Agullana és negatiu per a Darnius, la Jonquera i Maçanet de Cabrenys, que en aquells moments tenen una posició ja molt marginal dins el negoci surer català. Però des del 1914 comencem a detectar problemes importants en la societat agullanenca, lligada a l'evolució del negoci del suro.⁽²⁸⁾

23. HERNÁNDEZ, Santiago, *El món del suro*; pàg. 90.

24. El tancament de la frontera francesa comporta el retorn dels productes agraris, la qual cosa fa caure els preus. Les mercaderies que tenien un valor molt alt en el mercat exterior no es poden vendre. "Mai s'havia vist un horitzó tan fosc com en els dies presents: la misèria, la fam i la ruïna serien el rossec de la guerra". *La Veu de l'Empordà*, núm. 516, 29 d'agost de 1914.

25. GIMÉNEZ GUITIED, Francisco, *Guía fabril...*; op. cit.

26. VILA SAGLIETTI, Hermenegildo, *O sobreiro (el alcornoque) y su explotación comercial ante las relaciones internacionales hispano-portuguesas*, Pacià Torres impressor, Girona, 1892, pàg. 68-69.

27. En el marc de l'elaboració de la nostra tesi de doctorat estem duent a terme un recompte dels establiments surers i dels treballadors existents a Catalunya al llarg del segle XIX.

28. "Poques poblacions hi havia en aquesta comarca que tan directament afecti l'actual guerra des del punt de vista econòmic com a nostra població", *La Veu de l'Empordà*, núm. 522, 10 d'octubre de 1914.

AGULLANA I LA PRIMERA GUERRA MUNDIAL

L'arxiu municipal d'Agullana conserva una llibreta on es van anotant les actes de sessions d'una comissió apareguda al poble el 1914 per tal d'intentar pal·liar els efectes de la guerra al municipi. Aquestes anotacions finalitzen el 1916 i no ens permeten un seguiment detallat del desenvolupament de la crisi, però, si mirem la situació del poble després de la guerra, detectem una decadència de la indústria surotapera local que ha hagut d'anar molt lligada a la crisi generada durant el conflicte bèl·lic.

El 25 d'agost de 1914 es convoca una sessió extraordinària del Ple de l'Ajuntament d'Agullana de cares a tractar de la crisi de la indústria surotapera local de resultes de les dificultats generades per la guerra europea.⁽²⁹⁾ Estem parlant del mateix mes en què esclata el conflicte, per tant podem captar unes repercussions econòmiques immediates en el nostre poble. Els problemes que han aparegut han estat la manca de feina, les nul·les exportacions i la difícil obtenció de fons que tenen els treballadors del suro. L'alcalde en aquells moments és Joaquim Bech de Careda,⁽³⁰⁾ propietari de la principal fàbrica de taps del poble i un perfecte coneixedor del que comporta el conflicte per a aquesta indústria, sabent com sap la importància dels mercats de l'Europa central per als taps de suro agullanencs. En aquest Ple es decideix que l'alcalde i el secretari s'entrevistaran amb el governador civil i amb enginyers caps d'obres públiques de la província per tal de demostrar-los les dificultats per les quals passa el poble i recordar-los que cal arranjar la carretera que va de la Jonquera a la Vajol. Es convoca una reunió per al dia següent dels majors contribuents i de tots els fabricants de taps per tal de trobar una fórmula que solucioni la crisi en la qual s'ha embrancat el poble. S'acorda la creació d'una comissió especial perquè executi els acords que es vagin prenent.

Santiago Hernández va localitzar una sèrie de conflictes a les localitats sures durant el segon decenni del segle XX, entre els quals destaca una vaga a Agullana el 1914, l'única que detecta a l'Alt Empordà al llarg del període.⁽³¹⁾ No és l'únic conflicte laboral que ha tingut lloc a Agullana durant els anteriors trenta anys. Entre el 16 de setembre de 1881 i el 31 de juliol de 1883 havia tingut lloc una altra vaga per qüestions de salaris al nostre poble,⁽³²⁾ i el 24 d'abril de 1898 els obrers de l'empresa Bech de Careda Hermanos es declararen en vaga per l'expulsió d'un treballador que havia manifestat el seu suport a la causa republicana.⁽³³⁾ No hem localitzat detalls més concrets de la vaga de 1914, però Santiago Hernández la situa dins un marc de conflictivitat

29. AMA, Beneficiència i Assistència social. Juntres, comissions, patronats. Junta local de Reforma social. Totes les cites que es facin en endavant de resolucions de la comissió que es crea han sortit d'aquesta font.

30. Ho havia estat anteriorment entre 1886 i 1894 i entre 1899 i 1901. L'actual mandat l'ha iniciat el 1909 i el mantindrà fins al 1919.

31. HERNÁNDEZ, Santiago, *El món del suro*; pàg. 10.

32. AMA, Administració general, Secretaria. Estadística industrial, 1903.

33. *El Ampurdanés*, núm. 524, 1 de maig de 1898. Notícia gentilmente facilitada per Manolo Moreno.

laboral més ampli; aquell mateix any hi ha vagues a Palamós, Palafrugell i Sant Feliu de Guíxols,⁽³⁴⁾ i no dubtem que l'alcalde del moment, estant com està involucrat en el negoci surer, n'ha d'estar al corrent i és conscient que cal prendre mesures per atenuar la situació dels treballadors, a fi i efecte d'evitar que els disturbis puguin ser de més gran abast.

El 26 d'agost de 1914 té lloc la reunió dels principals contribuents i els fabricants de taps del poble. Acorden la creació d'una comissió que proposi solucions i que un cop notificades a l'Ajuntament s'encarregui de dur-les endavant. Hi haurà un representant dels propietaris, un dels fabricants i un dels obrers, el qual serà nomenat per la societat que tenen legalitzada, amb l'alcalde com a president. Es nomenen Joan Torrent Boschmonar com a representant dels propietaris i Arseni Comas com a representant dels fabricants. S'acorda que la societat "La Fraternal" nomenarà el representant obrer.

Observem l'actuació conjunta de propietaris forestals i d'industrials tapsers, en contrast amb les diferències d'interessos que havien manifestat des dels inicis de la indústria surera. Recordem que l'alcalde és Joaquim Bech de Careda, que, d'una banda, és un dels principals hisendats del poble i propietari d'importantes extensions d'alzina surera, i per una altra banda, director de la principal fàbrica de taps del poble i de tota la comarca. Jaume Perxés és el segon principal hisendat del poble, darrere de la família Bach de Portolà, i el titular de la segona principal fàbrica de taps, darrere la Bech de Careda Hermanos. Parlem de dos bons coneixedors dels entramats del negoci i de les circumstàncies de la crisi tant des del punt de vista forestal com industrial. Aquesta concordança d'interessos facilita la creació d'una comissió d'abast més ampli que la que s'hauria creat en una altra localitat on hi hagués unes majors diferències entre propietaris forestals i fabricants de taps.

Josep Clos Gironella és l'obrer escollit per formar part de la comissió, la qual es reuneix l'1 de setembre de 1914 amb el primer tinent d'alcalde, Zenon Genís i Bonal per tal d'informar-lo de les primeres decisions de la comissió:

1. Els fabricants han d'obtenir dels propietaris el suro a crèdit.
2. Es constitueix una Borsa de Treball per tal de tenir coneixement de quins són els obrers que estan buscant feina.
3. Es farà una subscripció entre els prohoms del poble per aconseguir fons per a pal·liar la crisi.
4. Si no s'aconsegueix el suficient capital, l'Ajuntament contractarà un emprèstit municipal per la quantitat necessària.

Es contacta amb els següents propietaris perquè col·laborin en la subscripció: Lluís Marià Vidal, Francesc i Joaquim Bach de Portolà, Teresa de Pallejà, Eusebi de Puig, Maria Vinyes, Josep Torrent Mallol, Josep Cuberta, Dolors Armet, Josep Nadal, Maria Daniel, Demetria Martí, Emili Llamsó, Jeroni Terrades, Enric de Puig, Antoni Perxés, Eduard Perxés, els

34. HERNÁNDEZ, Santiago, *El món del suro*, pàg. 10.

germans Rosselló i Joan Vergés. L'Ajuntament dóna la seva conformitat a les propostes.

Una nova reunió té lloc l'11 de novembre, en la qual hi ha donatius de Joaquim Bach de Portolà, Lluís Marià Vidal⁽³⁵⁾ i els germans Rosselló, aquests darrers com a pagament de serveis de transport de carbó i fusta de Requesens a Figueres. Es fa una crida a filantrops eminents del poble perquè col·laborin en la subscripció. Josep Clos aporta una llista d'obrers que es calcula que es trobaran aviat en dificultats. Molts d'ells han marxat a França, a fer la verema.

El 19 de novembre s'acorda que els aturats seran ocupats en les feines d'arranjament de camins, idea que ve recolzada per l'alcalde, en un moment en què s'han de fer obres a la carretera que va de la Jonquera a la Vajol, tal com hem assenyalat.⁽³⁶⁾ De cares a atendre les necessitats de les famílies sense recursos, es decideix dividir les famílies en sis tipus que rebran el següent donatiu setmanal:

– individus sols sense familiars	5 ptes.
– matrimonis sense fills	10 ptes.
– matrimonis amb un fill	12,50 ptes.
– matrimonis amb dos fills	15 ptes.
– matrimonis amb tres fills	17 ptes.
– matrimonis amb quatre o més fills	18 ptes.

A més, els que estiguin obligats a pagar lloguer de la casa rebran una pesseta i els que tinguin hort dues.

No hem d'oblidar que els anys de la Gran Guerra es caracteritzen per una forta inflació que repercuteix particularment en les classes més humils. A les altres indústries, que es beneficien de la cojuntura bèl·lica, els augments dels salaris compensen en part aquestes puges. En canvi, per als treballadors del suro, l'augment dels preus no pot més que dificultar la seva existència.

Els propietaris donen la seva conformitat al fet que els aturats treballin en obres públiques en la reunió que té lloc el 30 de novembre. A la mateixa reunió es decideix mantenir els donatius pactats en la reunió anterior, a més de pagar un jornal de dues pessetes als aturats destinats a les obres públiques. Fonamentalment, indiquen que cal evitar que es repeteixin a Agullana els esdeveniments que han succeït a Sant Feliu de Guíxols, on s'hi està desenvolupant una vaga d'importants dimensions,⁽³⁷⁾ tot i que similar a altres

35. Aquests propietaris foren autors d'altres donatius importants per al poble en altres moments, com la construcció d'escoles. Vegeu TUBERT, Enric, *Agullana*, op. cit.; pàg. 60-61.

36. Aquesta decisió d'ubicar els treballadors del suro en les tasques d'arranjament d'una carretera no és una exclusivitat d'Agullana en aquells moments. El mateix any, l'Ajuntament de Llagostera adreça una sol·licitud al Ministeri de Foment perquè els aturats del poble puguin treballar en les obres de la carretera que va de Riudellots de la Selva a la carretera Nacional de Madrid a França (actual N-II) i s'adreça un altre ofici a la Mancomunitat per tal que també puguin treballar en les de la carretera de Llagostera a Romanyà de la Selva. Arxiu Municipal de Llagostera (AMLL); Administració General. Actes de sessions del Ple. 19 d'agost i 23 de novembre de 1914.

37. HERNÁNDEZ, Santiago, *El món del suro*; pàg. 10.

que estan tenint lloc en aquells mateixos moments.⁽³⁸⁾ La Comissió disposa de 2.031,50 pessetes fins al desembre, quantitat que compta que podrà incrementar fins a final d'any.

Els obrers són convocats dos dies després per exposar-los les conclusions de la Comissió. Hi assisteixen un total de disset i se'ls paga els jornals en funció del que s'ha acordat en la reunió anterior. Al cap d'uns dies, de nou són convocats per anar a treballar en les obres de reforma del camí veïnal d'Agullana a la Jonquera.

En les successives reunions de la Comissió fins a la finalització de l'any 1914 es dona compte de les aportacions fetes per particulars i es presenten moltes queixes de treballadors demanant salaris més elevats. A la que es fa el 12 de desembre, s'arriba a la conclusió que no s'ha trobat una solució definitiva a la crisi, sinó que, al contrari, s'està agreujant. Davant la por que esclatin nous conflictes socials s'emet un ban a tota la població demanant que col·labori en la mesura del possible.

La font no dona notícia de més reunions de la Comissió fins al 13 d'abril de 1915, dia en què, a part de fer un recompte del capital disponible i com haurà de ser redistribuït, s'ofereix als treballadors feina en l'extracció d'escorces de suro, que no es destinaran a l'elaboració de taps, atès que la producció s'ha paralitzat amb el col·lapse dels mercats internacionals, sinó al carboneig. L'alta cotització de la fusta al llarg d'aquest moment, que ha estat causant de tals indiscriminades d'alzines sureres en èpoques posteriors, sobretot durant el primer franquisme, ja es fa notar a l'Agullana de principis de segle. En la posterior reunió del 9 de maig, però, s'especifica que les persistents pluges han obstaculitzat aquestes tasques. Es té confiança en el fet que hi haurà feina al bosc aviat, cosa que es fa necessària atès que l'escassetat de fons és greu.

Aquestes dues reunions són les úniques que coneixem per tot l'any 1915.⁽³⁹⁾ El 13 de febrer de 1916 es reuneix la Comissió amb l'alcalde, Joaquim Bech de Careda, on s'esmenta que això és perquè es van suspendre les seves activitats al maig anterior ja que van sorgir moltes possibilitats de feina al bosc. En aquells moments, però, la Comissió ha de tornar a organitzar-se per fer una nova crida perquè es facin donatius, ja que la crisi ha empitjorat i s'està produint una emigració massiva cap a França, malgrat el context bèl·lic.

Fins a l'octubre de 1916, la Comissió es reunirà sis vegades més, sota la presidència de l'alcalde per qüestions de debatre com es faran els donatius als necessitats i de com aconseguir més ingressos mitjançant aportacions de particulars. Es fa una llista en la qual s'inclouen els treballadors que demanen

38. En qualsevol cas, la dinàmica vaguística guixolenc ja ve d'alguns anys abans de la Primera Guerra Mundial. Vegeu JIMÉNEZ, Àngel, *Sant Feliu de Guíxols*, "Quaderns de la Revista de Girona", núm. 8, sèrie monografies locals número 4, Diputació de Girona i Caixa de Girona, Girona, 1986, pàg. 58-59, on es fa una explicació prou detallada de la vaga de l'any 1900.

39. En qualsevol cas, sabem que la festa de Sant Sebastià d'aquell any es féu en atenció als obrers en dificultats. *La Veu de l'Empordà*, núm. 557, 12 de juny de 1915.

ser atesos, tot i que se'n descarten alguns perquè es considera que ja tenen cobertes les seves necessitats.

Aquí s'acaben les notícies que tenim d'aquesta Comissió. Com es pot veure, el seu valor com a font guanya més pel que insinua tenint en compte el context que pel que explica. L'actuació d'aquesta Comissió ens assenyalava diferents aspectes remarcables de l'Agullana del moment:

- El conflicte bèl·lic ha repercutit seriosament en l'economia del poble. Tal com succeeix en les localitats sureres que no han viscut una mecanització i una concentració de treball en grans fàbriques, com seria el cas de les altempordaneses, Arenys de Mar,⁽⁴⁰⁾ Llagostera, Tossa de Mar,... els obradors es veuen incapaços d'afrontar la nova situació de tancament dels seus mercats. En totes aquestes poblacions veiem una progressiva reducció dels establiments surers a partir d'aquests anys.

- Hi ha por a l'esclat de disturbis socials. Les classes socials més elevades saben que la situació de misèria que s'està estenent pel poble pot facilitar l'esclat de vagues i aixecaments importants, tal com ha succeït a la Costa Brava Centre. Les referències als disturbis que han tingut lloc en altres poblacions són constants.

- Es pren una solució “keynesiana”: ocupar els aturats en obres públiques. S'aprofita fonamentalment el moment en què cal reformar la carretera que va de la Jonquera a la Vajol (clàssica via de transport dels taps agullanencs cap a l'exterior) per col·locar-hi els treballadors. Aquesta alternativa, que per a un proletari normal no suposaria cap trauma greu, per a un artesà com és el taper comporta una pèrdua de prestigi social considerable i un cop molt seriós al seu orgull. Podem imaginar els immigrants que s'han desplaçat al poble cercant ingressos en tasques d'auxiliars en els tallers, que no tenen els coneixements necessaris per fer de tapers pròpiament dits (malgrat que les fonts consultades els col·loca al mateix calaix que els artesans del tap de suro), però ens costa d'imaginar uns autèntics artistes com eren els tapers encarregant-se de tasques de manobre.

AGULLANA DESPRÉS DE LA GRAN GUERRA

Com hem anat indicant al llarg del treball, la indústria surotapera agullanenca surt molt malparada de la crisi que té lloc al poble durant la Primera Guerra Mundial, fins a l'extrem que no tornarà mai a ser el que era.

Primerament observem l'evolució de la població després d'aquell any. Recordem com els 1.798 habitants residents a Agullana el 1910 és el màxim històric assolit mai pel poble. Els successius censos que es van fent no fan més que indicar la pèrdua de població que va patint el poble progressivament.

40. PALOMER, Jordi, *La indústria del suro a Arenys de Mar*. La fabricació de taps. Segles XIX-XX, L'Aixernador, Argentona, 1996.

En el dia d'avui Agullana té poc més de 600 habitants, la tercera part dels que tenia quan va començar el segle, una davallada de població que ha estat característica de les zones muntanyoses en general, però que el nostre cas estem parlant d'un descens que ha tingut lloc al llarg del segle XX, conseqüència immediata de la decadència i progressiva desaparició de la indústria surotapera, mentre que en altres comarques muntanyenques el que es dona són continuació de les pèrdues de població iniciades en el segle anterior.

QUADRE 5
Evolució de la població d'Agullana

Any	Població
1920	1.456
1930	1.180
1940	1.181
1950	879
1960	926
1970	837
1980	694

Font: TUBERT, Enric, *Agullana*; pàg. 9.

Analitzem detingudament l'evolució de la indústria surotapera en els anys posteriors a la Gran Guerra. Observant les matrícules de la contribució industrial no veiem reduccions destacables del nombre d'obradors que tributen anualment per aquest concepte. Si el 1917 hi havia vint-i-un establiments que declaraven que es dedicaven a l'elaboració de taps de suro, el 1921 aquesta xifra s'ha reduït a quinze.⁽⁴¹⁾ La font no s'ha conservat pels anys successius, ens salta directament a 1927, any on hi ha setze establiments: Bech de Careda Hermanos, que disposa de dotze màquines per a fabricar taps (no se'ns indica de quin tipus), deu establiments que fabriquen taps i cinc que declaren que es dediquen a l'elaboració de "taps a domicili". Són els anys de l'auge de l'aglomerat, l'aparició d'aquesta alternativa permet un relatiu reviscolament del sector del suro al llarg d'aquests anys. Però el 1935 la font ens indica l'existència d'onze establiments, dels quals, cinc es dediquen a elaborar "carracs a domicili". O sigui, que s'han especialitzat en l'acabat d'una de les fases del treball dels taps. Una fase que la maquinària moderna ha eliminat, la tècnica existent en aquells moments de les principals fàbriques de Palafrugell o Palamós ha aconseguit extreure els taps directament de les llesques de suro, sense necessitat de fer-ne carracs. Per tant, observem un cert desfasament del procés productiu.

41. AMA, Fiscalitat, Matrícules industrials.

Si fem un cop d'ull al padró d'habitants d'Agullana de 1936⁽⁴²⁾ podem constatar millor la pèrdua de posicions dels tapers dins la societat agullanenca. Entre els 1.234 habitants inscrits al padró d'aquell any hi tenim 101 treballadors del suro: quatre es defineixen com a fabricants de taps (Jaume Pujulà Cardoner, Artur Genís Bonal, Josep Bonal Barceló i Joan Genís Artizà), vint-i-un són carradors i la resta tapers. Les nou dones taperes del padró treballen a la Bech de Careda Hermanos, tot i que caldria afegir-hi les que treballen a la mateixa empresa i es dediquen a altres tasques diferents de l'elaboració dels taps,⁽⁴³⁾ parlariem d'una feminització del treball dels taps de suro a partir de la progressiva mecanització del procés productiu, un fenomen més accentuat a les grans fàbriques baixempordaneses. I a més la font ens assenyala una xifra important: els tapers que en aquells moments no tenen feina, un total de setze. I ens queda el dubte de saber el que fan els que deixen en blanc la casella on se'ls pregunta el lloc on treballen.

El procés d'immigració cap als centres productors de la Costa Brava centre s'accentua pel que fa al nostre poble a partir de la Gran Guerra. Si analitzem el cas de Sant Feliu de Guíxols, veiem com el padró d'habitants de 1930⁽⁴⁴⁾ assenyala la presència aquell any de quaranta-nou tapers naturals de poblacions altempordaneses, dels quals dinou són agullanencs. D'aquests, dotze han arribat des dels anys de la Gran Guerra, coincidint amb la crisi que hi té lloc. En canvi, només un dels tretze darnienses residents a Sant Feliu de Guíxols el 1930 hi ha arribat després del conflicte iniciat el 1914. De la mateixa manera, tots els tapers d'origen agullanenc que resideixen a Palamós l'any 1924 hi han arribat en dates molt recents.⁽⁴⁵⁾ Els tapers agullanencs no fan més que afegir-se als de les altres poblacions sureres altempordaneses que s'hi havien anat desplaçant fonamentalment des del decenni de 1880.

Queda fora del nostre abast saber si en els anys immediatament posteriors a la finalització del conflicte bèl·lic s'han produït disturbis socials al poble. Els anys 1918 i 1919 hi ha importants vagues a poblacions sureres com Palafrugell, la Bisbal i Palamós,⁽⁴⁶⁾ fins al punt que s'estableix un lock-out patronal a tota la comarca del Baix Empordà que dura des del desembre de 1919 fins al febrer de 1920, paral·lel al que té lloc a altres indústries barcelonines.⁽⁴⁷⁾ Aquesta reacció dels industrials va més enllà de les fronteres baix-empordaneses. Tenim les dades relatives a Llagostera que indiquen que al desembre de 1919, 27 empreses del poble que es dediquen al treball del suro tanquen, deixant sense treballar un total de 257 treballadors, amb el trasbals que suposa per a les seves famílies i per a l'economia local en

42. AMA, Població, Padró municipal d'habitants de 1936.

43. Segons un document dipositat a l'AMA, l'empresa Bech de Careda Hermanos disposava el 1909 de 106 treballadors, 36 dels quals eren dones.

44. Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, Població, Padró municipal d'habitants de 1930.

45. Arxiu Municipal de Palamós, Població, Padró municipal d'habitants de 1924.

46. HERNÁNDEZ, Santiago, *El món del suro*; pàg. 10.

47. Vegeu BENGOCHEA, Soledad, *El locaut de Barcelona (1919-1920)*, Curial, Barcelona, 1998.

general.⁽⁴⁸⁾ A Sant Feliu de Guíxols, una assemblea que té lloc el 23 de febrer de 1919 aprova la jornada de les 8 hores als establiments surers d'aquesta població, un mes i mig abans del decret del Ministeri que instaura aquest dret a nivell de totes les indústries espanyoles.⁽⁴⁹⁾ Inicialment la patronal hi està d'acord, però intenta limitar aquests horaris a canvi d'increments salarials. A Lloret de Mar, mig any després del decret aprovant la jornada de vuit hores, els treballadors del suro locals en treballen onze.⁽⁵⁰⁾ Desconeixem si a Agullana hi té lloc algun fet similar, però no el podríem descartar dins aquest marc general de crisi econòmica i inestabilitat social que afecta a l'entorn surer durant aquests anys.

CONCLUSIONS

En la història contemporània d'Agullana hi ha un abans i un després de la Primera Guerra Mundial. La imatge de prosperitat que ens donava el poble el 1910 s'ha anat diluint amb el pas del temps. La indústria surotapera ha facilitat l'increment de la població, ha estimulat els negocis, ha fet que el poble giri al voltant d'aquest sector, i ha lligat la sort d'Agullana a la d'aquesta indústria. En qualsevol cas, la Gran Guerra és la causant de la decadència econòmica del poble que té lloc a partir del seu inici? No hauríem d'anar més enrere a l'hora de cercar les causes d'aquest procés?

La indústria surotapera del vuit-cents es desenvolupà fonamentalment en els obradors, més que en les fàbriques pròpiament dites. La gran fàbrica, de centenars o milers de treballadors, és un fenomen del segle XX, un producte de la mecanització a gran escala. I durant bona part de final de segle XIX i principis del segle XX es produeix una convivència entre aquests dos tipus d'establiments.⁽⁵¹⁾ L'aparició de l'aglomerat suposa una autèntica revolució en el sector surer, per les noves possibilitats que obre al suro més enllà dels taps, i per les possibilitats de mecanitzar la producció, quelcom que fins aquell moment no havia estat possible, o no havia interessat.⁽⁵²⁾ La Primera Guerra Mundial es produeix en un moment en què s'estan desenvolupant una sèrie de canvis en el sector que deriven els antics obradors manuals cap a formes més centralitzades i més mecanitzades en l'organització de la producció. Més que ser una causa directa de la decadència de la producció tradicional de taps i de la desaparició progressiva dels tallers tradicionals, considerariem que la guerra posa de manifest les limitacions de l'elaboració tradicional dels taps de suro. La consciència de neguit (o de crisi pròpiament dita) abans de l'esclat

48. AMLL, Cens obrer, 1919.

49. HERNÁNDEZ, Santiago, "La jornada de vuit hores a Sant Feliu de Guíxols, el 1919" dins *XX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Publicacions del Museu Municipal, Sant Feliu de Guíxols, (1976), pàg. 228.

50. *Ibidem*, pàg. 232.

51. SALA, Pere, "Obrador, indústria i aranzels...", pàg. 133.

52. *Ibidem*, pàg. 120.

bèl·lic el trobem en la diferent literatura existent des d'un mínim de trenta anys enrere.⁽⁵³⁾

El 1910 la indústria surotapera altempordanesa en general i agullanenca en particular es troba subordinada a les grans fàbriques de la Costa Brava centre, a diferència de mitjan de segle XIX, en què localitzem negociants i tapers altempordanesos negociant directament amb els clients finals. El creixement econòmic d'Agullana durant la segona meitat d'aquest segle és paral·lel a la pèrdua d'importància de la fabricació de taps de suro a la resta de la comarca. El que es fa es recollir treballadors d'arreu de l'Alt Empordà que no han aconseguit instal·lar-se al seu propi poble. I aquest creixement d'Agullana és més lent que el de Palafrugell o Palamós, cosa que seria sinònim de retrocés.

La Gran Guerra posa al manifest aquestes contradiccions. La constitució de la Comissió paritària de propietaris forestals, industrials i treballadors té lloc quan no fa ni un mes que ha esclatat el conflicte. Ja hi ha hagut els primers aldarulls (que les fonts existents, malauradament, no ens permeten conèixer en què consistiren exactament) i s'és conscient que la crisi podia esclatar en un moment o altre. Per això es pren la decisió provisional de "reciclar" els treballadors del suro com a paletes que han de prendre part en obres públiques com l'arranjament de la carretera de la Jonquera a la Vajol, tasca en la qual suposem que s'hi ubicaren propietaris de tallers domèstics o molt petits o auxiliars d'aquesta indústria. El 1918 no ha desaparegut la indústria surotapera a Agullana, però ha entrat en una dinàmica negativa que comportarà el seu progressiu arraconament al llarg dels anys, malgrat que la seva desaparició efectiva ha tingut lloc en dates molt recents.

53. Vegeu VILA, Hermenegildo, *Apuntes. Crisis por las que ha pasado la industria corchera. Su historia y su solución*; Paciano Torres impressor, Girona, 1880; CARRERAS CANDI, Francesc, *Geografía general de Catalunya*, vol. VI, Edicions Catalanes, Barcelona, 1980; pàg. 138 i 168.